

שימור מתחם קבר דוד בהר ציון

אדר' אבי משיח

מתחם הר ציון וקבר דוד מאגד בתוכו מאות שנים של אמונות, פולחנים ומסורות, וכן רבדים של בנייה המעידים על מגוון שימושים, סגנונות בנייה וטכנולוגיות בנייה. אלו הפכו אותו לאחד המתחמים המרתקים והמורכבים בירושלים. הרשות לפיתוח ירושלים יזמה את שימורו של המתחם ואת שיקומו משום שהוא נמצא בתהליך מתמשך של הידרדרות. העבודות מבוצעות בהדרגה בקבר דוד עצמו ובחזיתות המתחם, ובמהלכן הוסרו סכנות ונערכו פעולות שימור כדי להתאימו לביקור של קהל רב. את עבודות השימור מבצע צוות משמרים ממינהל השימור ברשות העתיקות, והן חלק מתכנית פיתוח כוללת למכלולים הציבוריים במתחם.

קבר דוד הוא מבנה מסיבי, רב-תקופתי, המבוסס על כנסייה גדולה ומפוארת מהתקופה הביזנטית, ששמה 'ציון הקדושה'. בסוף התקופה האסלאמית הקדומה נהרסה הכנסייה הביזנטית על חומותיה, והיא נבנתה מחדש בתקופה הצלבנית בשם 'גבירתנו של הר ציון'. זו כנראה התקופה שבה התפתחה המסורת, המזהה את הר ציון עם מקום קברו של דוד המלך. בתקופה הממלוכית הוקם מנזר פרנציסקני סמוך לכנסייה, ומאוחר יותר, נבנה גם חאן. העות'מאנים הפכו את קבר דוד למסגד, ואסרו את הכניסה אליו למי שאינו מוסלמי. הם שיקמו את מבנה הקבר, והוסיפו לו מח'ראב לתפילה, אריחי קרמיקה מעוטרים ומחיצות הפרדה.

תיאור המתחם ומצבו לפני העבודות

כיום מבנה הקבר הוא מכלול של מתחמים שונים מתקופות שונות המשולבים יחדיו: לב המתחם הוא חלל קבר דוד - מבנה בן התקופה הצלבנית שנבנה על גבי הריסות

הסעודה האחרונה עשו שימוש חוזר בחלקי הבזיליקה הביזנטית הקדומה שעמדה במקום. במקום השתמרו צלעות הקמרונות המצולבים מעל חללי האולמות, העמודים כולל העיטורים המגוונים שמעליהם והאומנות המסיביות. בחללים אלו נעשו עם השנים התערבויות מודרניות רבות בניסיון להסוות ולהסתיר את הבליה הקשה של הקירות והקמרונות. תוספות אלו הסתירו את ערכיהם האדריכליים המרשימים: כל קירות האבן של קבר דוד כוסו בלוחות שיש מודרניים, והקמרונות הצלבניים שמעליהם טווחו בשכבות טיח רבות. משקופי האבן נצבעו בצבעי שמן, והפתחים הוקטנו ונאטמו במסגרות אלומיניום.

הגישה אל חלל הקבר היא דרך מערך של חצרות וחללים ציבוריים, המשקפים את רבדיו ההיסטוריים הרבים של המתחם. החצר הציבורית המרשימה ביותר היא חצר

▲ חשיפת משקוף אבן מעוטר מתחת לשכבות של צבע

▲ מצבת האבן הגלויה

הכנסייה הביזנטית. בקומתו הראשונה מבואה רחבה, המובילה לחדר ציון הקבר ולחדר התפילה שלצדו. בחדרים אלו ניתן להבחין בכל השכבות ההיסטוריות של המתחם - קירות ביזנטיים וצלבניים מסיביים בהיקפם, קמרונות צלבניים מגדירים את החלל וקירות ממלוכיים ועות'מאניים מאוחרים מחלקים אותו לחדרים. בחדר ציון הקבר נמצאת גומחה מקושטת מרשימה המשויכת לשלב הקדום ביותר של המתחם ומתחתיה מצבת אבן צלבנית מעוטרת.

בקומה מעל שוכן אולם הסעודה האחרונה. זהו אולם גותי-צלבני מרשים מהמאה השתי-עשרה. הצלבנים שבנו אותו ככנסייה לזכר

שונים של המבנה ללא ראייה תכנונית כוללת וללא הבנה פיזית עמוקה של המבנה.

בשנת 2008 החל פילוט לשימור מבואת הכניסה הצפונית והחצר המרכזית של המתחם ולשיקומו. בשנת 2009, לקראת ביקורו של האפיפיור בנדיקטוס ה־16 במקום, עלה הצורך לשפץ את חדר הסעודה האחרונה שסבל מהזנחה קשה במרוצת השנים ולשמר אותו. את הפרויקט ניהלה החברה הממשלתית לתיירות וביצע מינהל השימור של רשות העתיקות. הדגש הושם על שיפור מסלול המבקר באתר, ובין היתר, הותקנה תאורה לאורך המסלול, שופרה הנגישות, שודרג חדר המבואה, וכמובן, חדר הסעודה עצמו עבר שימור. במהלך העבודות הוסרה רמפת האפיפיור הקודם, שהתרופפה עם השנים ושוקמו תחיתה המדרגות ההיסטוריות. חדר המבואה שוקם ושודרג - הריצוף המיושן הוחלף, והותקנה עמדת שומר מכובדת ובה דלפק קבלה וספסלים לאורך קירות החדר, המיועדים להתאספות לשם קבלת הסבר על המקום.

וההיגיון המבני שלו. עם השנים כוסו עדויות אלו בשכבות רבות של בטון וטיח.

סמוך לחצר וכהמשך בנוי לחצר זו שוקן חדר הנרות, שהוא חלל חשוך המשמש לפולחן הדלקת הנרות, ומשמש לכניסה המזרחית המשנית של המתחם. חלל זה מטויח לכל גובהו בבטון ומפויח עקב פולחן הנרות.

ניתן לציין עוד את אולם הקשתות שהוא חלל ממלוכי רחב המשמש לכניסה הדרומית למתחם ואת מבואת הכניסה הראשית, המנקזת את המבקרים המגיעים מכיוון החזית הצפונית המרשימה של המתחם אל החצר המרכזית, הקושרת את כל אותם מכלולים אשר צוינו עד כה.

עבודות השימור המקדימות

למרות חשיבותו של המתחם, איכותו וערכו התרבותיים לא נערכו בו מעולם עבודות מקיפות לשיקום. במשך השנים טופלו חלקים

הקלויסטר אשר הייתה בעבר ליבו של המנזר הפרנציסקני ששכן במקום במאה ה־14 לסה"נ. חצר מוגבהת זו מוקפת מסדרון היקפי מקומר, הנתחם כלפי החצר על ידי תשעה

עמודי אבן

יפים. דופנותיו החיצוניים

של המסדרון הם רב שכבתיים ומעידים, בין היתר, על קיומו של חאן ממלוכי קדום יותר. הפרנציסקנים נשענו על דופנות החאן, אך לא עקבו אחר מקצב הקשתות

קיום הפולחן באתר במהלך העבודות בחדר הקבר

חדר הסעודה האחרונה עבר שימור מקיף של ייטורים ופריטי אבן, שלא טופלו בהתערבות קודמת שנערכה במקום בשנות ה-90. בזמן שוקמה ושודרגה בו מערכת התאורה. כדי להוסיף תאורת אווירה לחלל המדגישה גם את מרכזי הקמרונות, שוחזרו מנורות השמן העות'מאניות שהיו במקום בתחילת המאה, עת תפקד המקום כמסגד. לגופים אלו שעוצבו על פי צילומים היסטוריים הוספה נורה חשמלית כדי לעבות את תאורת החלל.

תהליך התכנון

בטרם החלו בתכנון המקיף של החללים הציבוריים של מתחם קבר דוד ובעבודות השימור, נערך בשנת 2009 סקר ותיעוד מלא של המתחם. בסקר זה תועד בפירוט הרקע ההיסטורי והתכנוני של המתחם, כולל זיהוי האתר ותיאור המקום בכתבי עולי הרגל. בהמשך נסקר מצבו של המתחם, על מתחמי המשנה שבו, כולל מצבו הפיזי-הנדסי. כמו כן, נותח האתר מהיבטים שונים, והוערכו מרכיביו. על בסיסן של הערכות אלה גובשו מסקנות והוגשו המלצות לשימור המתחם ולפיתוחו.

תכנון השימור במתחמי האתר נערך בתיאום עם פרויקט שיקום המכלולים הציבוריים של מתחם קבר דוד. לראשונה מאז קום המדינה מטופל המתחם בראייה תכנונית כוללת ואחידה. מטרת העבודה הן שיקום המתחם, הסרת סכנות שנשקפו ממנו והסדרתו לביקור קהל. על בסיס מסקנות הסקר נערכו תכניות שימור לכל המכלולים הציבוריים שבו. התכניות מתייחסות לכל החזיתות והחללים, ומשולבות בהן הנחיות הנדסיות לטיפול במצבו הפיזי הרעוע של המתחם.

פעולת השימור

עבודות השימור החלו בשנת 2010, והן הבסיס לעבודות השיקום והפיתוח במקום. נערכו פעולות לייצוב קירות וקמרונות, הוסרו סכנות קיימות ונחשפו ערכי היסטוריים והאדריכליים המגוונים של המבנה, שהוסתרו מאחורי תוספות בנייה מודרניות שנוספו לאתר ברבות השנים.

שיטת העבודה על כל חלקי המתחם היא רב שלבית. ההתערבות כרוכה בעבודת שימור עדינה ובשילוב של בעלי מקצוע שונים. תחילה נערך פירוק זהיר ומבוקר של כל התוספות

וסימני גרפיטי שחרטו עולי הרגל בעבר. גילויים אלו שפכו אור חדש על התפתחותו של החלל ועל תיארוכם של קירותיו.

עקרונות התכנון שגובשו לטיפול בחלל תומכים במתן ביטוי לשלבי הבנייה בחזיתות, ובהדגשה של התקופות הקדומות: הביזנטית והצלבנית, אשר בהן נבנה החלל. בהתאם לעקרונות אלו שומרו גם סתימות ונישות מאוחרות, המאופיינות בבנייה גסה יחסית ומבטאות את שלבי השימוש המאוחרים של המבנה בתקופה העות'מאנית.

חללי הקבר טויחו מחדש בטיח מיוחד על בסיס סיד בתוואי הטיח הצלבני המקורי של החלל.

במקרים מסוימים הוחלט לפרק סתימות מאוחרות, אשר טשטשו את ערכי הבנייה המקורית וגם גרמו הפרעה לתנועה החופשית של הקהל במקום. כך הוסרו מהחלונות תוספות מאוחרות שהפריעו לאור לחדור לחלל, והורחב שטח המבואה על ידי ביטול נישה שנחסמה בבנייה רעועה.

כל הלוחות של רצפת השיש המאוחרת בחדר התפילה ובחדר הציון, הנראית גם בציורים היסטוריים המתארים את המקום, הוצאו מהאתר וטופלו במעבדות של מינהל שימור. האריחים השבורים מוספרו, הודבקו והוחזרו לאתר בשלמותם. השלמת אריחים חסרים נעשתה בלוחות שיש חדשים התואמים בגוון ובממדים לאלו המקוריים.

הטיפול באריחי הקרמיקה העות'מאניים

המאוחרות המסתירות את החזיתות. לאחר החשיפה נערך תיעוד מפורט של החזית, על ידי צוות של משמרים, אדריכלים ולעתים גם מודדים, הכולל מחקר בליווי ארכאולוג כדי להבין את שלבי הבנייה שלהם עדות פיזית בחזית. בהתאם להערכת הממצא מגובשים עקרונות שימור המתאימים לאותה חזית. בשלב זה נקבע למשל כיצד יתבטא הטיפול בכל תקופה ותקופה הנראית בחזית, ואילו תקופות רצוננו להציג ולהדגיש על פני האחרות. עבודה אינטנסיבית זו, עקב בצד אגודל, המתאימה את אופן הטיפול הספציפי לכל חזית וחזית, הכרחית במתחם מורכב שטרם נחקר דיו כמו קבר דוד.

לבו של המתחם כאמור הוא חלל הקבר: אולם המבואה, חדר התפילה וחדר הציון של הקבר. חלל זה זכה לתשומת לב מרובה הן בעבודות השימור הרבות שהושקעו בו הן בעבודות הפיתוח המשלימות, כדי לשפר את חוויית הביקור בו ולהתאים אותה לדרישות המקום העכשוויות.

מקירות החלל פורקו בעדינות ובזהירות כל תוספות הטיח, הצבע והשיש המודרניות. מתחתיהן נחשפו לראשונה אבני הבנייה המקוריות, אשר מספרות את סיפורו של המתחם ואת שלבי בנייתו בתקופות הביזנטית, הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. פעולה זו חשפה, בין היתר, פתחים ביזנטיים פנימיים מקוריים שקישרו את החלל עם הכנסייה, משקוף ממלוכי צבעוני מרשים, נישות חצובות

תמונות החזית המזרחית לפני שימור ואחריו

תדיר בפיח הנרות. כאן הוחלט לשמר את תחושת החלל ואת פלסטיות החזיתות, ולא לחשוף את קירות האבן המקוריים כבכל המתחם. החלטה זו באה גם כדי להשאיר את הטיח כשכבת הקרבה הסופגת את הפיח ומגינה על קירות האבן שמתחת. תאורת האווירה הרצפתית החדשה המקיפה את הקירות, מדגישה את אופיו האפלולי של החלל ומכוונת את הנכנסים דרכו אל לב המתחם. כמות הפיח המצטבר בחלל הוקטנה על ידי ביטול נישת הדלקה אחת של נרות וכן בפירוק כל במות האבן האופקיות ששימשו גם כן למטרה זו.

צוות הקבלן שעובד באתר זה שנה וצוותי השימור של מינהל השימור מסיימים בימים אלו את הטיפול במתחם. עם סיום העבודות ועם אכלוס עמדת המשטרה הקבועה שהוקמה במקום, יש לקוות, כי האתר ינוהל ויתוחזק היטב כדי שהשקעה מרובה זו לא תרד לטמיון.

זים | הרשות לפיתוח ירושלים
תכנון שימורי | אדר' אבי משיח, יובל אברהם
תכנון הנדסי שימורי | איג'ו יעקב שפר
ביצוע עבודות שימור | ג'וני איבנובסקי, שירן סבג,
עמית רוזנבלום, עליזה ואן זיידן, ראלב אבו דיאב,
דיאב מג'ד
תכנון אדריכלי | אדר' לאונרדו קליכמן
ניהול | איציק פריינטה מחברת הניהול
דוד אקרשטיין בע"מ
קבלן עבודות פיתוח | מנשה מרדכי בע"מ
ליווי ארכאולוגי שוטף | אדר' שחר פוני
וארכאולוג עמית ראם

של טכנולוגיות בנייה וחומרי מליטה במגוון גוונים וטקסטורות. לשימור מגוון זה, המעיד על סיפורו רב־התפוכות של המקום, הותאמו כארבעה סוגים של חומרי מליטה, הקרובים בגוון ובמרקםם לאלו המקוריים. בקידוחים שנערכו בקיר הוברר, כי ליבת הקיר עודנה ריקה ומנותקת בחלקה מהמבנה. לכן, דחוף היה למלא את הליבה בהזרקות של חומר מליטה רב, ולחברה למבנה בעוגנים.

בשימור החזית הצפונית הראשית של מתחם הקבר התמודדנו עם נזקי הקרבות הרבים שלהם הייתה חשופה החזית הן במלחמה בשנת 1948 הן בשנת 1967. פגיעות הכדורים ניכרות בבירור על חלקה העליון של החזית, והן פגעו פגיעה קשה באבני המזוזות והמשקופים של החלונות הפונים לכיוון העיר העתיקה. בהתאם לעקרונות השימור שאימצנו, ניסינו לשמר עד כמה שניתן את האבנים המקוריות הפגועות. בתיאום עם המהנדס, הותאם טיפול נקודתי ומקיף למרבית האבנים, כך שכמות האבן שהוחלפה בחזית הוקטנה למינימום ההכרחי. נעשה שימור קפדני של כל פגיעות הקליעים כדי לבלום את התפשטות הבליה סביבם. על ידי השקעת חומר המליטה החדש מפני האבן, הבלטנו את אבני החזית על הפגיעות העמוקות שבהן ואת עיטורי הפתחים העדינים שהצלחנו להציל ולשמר.

עקרון התערבות שונה הותאם לחדר הנרות המשמש עדיין לפולחן זה. חלל זה מטויח לחלוטין בטיח על בסיס צמנטי ומכוסה באופן

שכיסו חלק מקירותיו הפנימיים של חלל הקבר דרש התמודדות שונה מן הרגיל. עם השנים נסדקו אריחים אלו וניתקו בחלקם הגדול מן הקירות, ולשיקומם נדרשה עבודה מרובה. צוות השימור האמנותי הסיר חלק גדול מהאריחים הסדוקים, איחה אותם וחיבר אותם מחדש לקיר על פי השיטות המסורתיות. חלקם אף הושלמו באריחים חדשים הדומים למקור. כשנה לאחר עבודה זו, בחודש ינואר השנה, ירדה עבודה זו לטמיון לאחר שוונדליסטים ניתצו את כל אריחי המתחם והסירו אותם מן הקירות. כיום ניתן להבחין באריחים ספורים בלבד שנותרו בשוליים העליונים של קירות החלל.

בפיתוח המשלים שנעשה בחלל הקבר ניסינו להדגיש את הבנייה המקורית על ידי שפת התערבות שקטה אשר אינה מתחרה בשרידים. לשם כך הוחלף הריצוף המאוחר במבואה בריצוף חדש ואחיד. שולבה תאורה חדשה המבליטה את ערכיו האדריכליים של החלל, והוחלפו כל פריטי הריהוט המגובבים שהיו מפוזרים במתחם בריהוט חדש ואחיד. חזיתות הפנים והחוץ של המתחם טופלו אף הן בקפדנות רבה ועל פי תפיסה זו.

עבודה רבה הושקעה בעבודות השימור בחזית המזרחית של קבר דוד. חזית זו, התוחמת את חדר הקבר ממזרח, ניזוקה רבות בעבר, כנראה בשל רעידות אדמה. לאחר פירוק התוספות המאוחרות, נראו בבירור סימני ה"שיפוצים" בחזית, והתקבל פסיפס מעניין